

УДК 340.1:[342.8:352.07-057.36](477)»15/17»(09)
DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.9>

ВИБОРИ КОШОВОГО ОТАМАНА ЯК ІНСТИТУТ КОЗАЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Гутів Б.І.,
доктор філософії в галузі знань «Право»,
доцент кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8535-3590
e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua

Гутів Б.І. Вибори кошового отамана як інститут козацької демократії: історико-правовий аналіз.

У статті досліджено історико-правову природу, генезу та еволюційні етапи формування інституту виборності кошового отамана. Авторем встановлено, що становлення цього інституту було невід'ємно пов'язане з розвитком козацького самоврядування, яке ґрунтувалося на поєднанні військової організації, звичаєвого права та механізмів прямої демократії. На основі широкого кола юридичних, історичних джерел та сучасної історіографії досліджено, що кошовий отаман виконував багатофункційні функції – військові, адміністративні, судові та дипломатичні, – однак його повноваження залишалися обмеженими нормами звичаєвого права, авторитетом громади та підзвітністю загальній Військовій раді.

З'ясовано, що у XVI–XVII ст. виборність кошового мала яскраво виражений республіканський характер: отаман обирався щорічно, міг бути усунутим достроково, а всі важливі рішення ухвалювалися лише на раді за участі всього товариства. Авторем обґрунтовано, що саме виборність виступала основним правовим інструментом контролю за владою, запобігала концентрації повноважень у руках однієї особи та забезпечувала баланс між військовою дисципліною і демократичними традиціями. Показано, що козацька виборча процедура мала не лише політичний, а й глибокий правовий зміст, оскільки розглядалася спільнотою як акт, що породжує правові наслідки й визначає легітимність отаманської влади.

Разом із тим досліджено трансформаційні процеси XVIII ст., які засвідчили поступове звуження демократичних засад козацького управління. Авторем встановлено, що у цей період відбулася концентрація влади в руках старшинської верхівки, посилення олігархічних тенденцій, поява практики «безсмінного» отаманства та фактичне відходження від щорічності виборів. Особлива увага приділена політичній діяльності Петра Калнишевського, у правління якого, як з'ясовано, проявилися риси авторитарного керівництва, що засвідчували поступовий перехід від колегіальної системи до персоналістської моделі влади.

У статті доведено, що зазначені процеси були наслідком внутрішніх соціально-економічних змін, тиску зовнішніх політичних чинників та прагнення старшини закріпити власний вплив у структурі управління. Показано, що, попри такі зміни, ідея виборності та обмеженості влади залишалася важливою складовою козацької політичної культури та правової традиції.

Ключові слова: Кошовий отаман; глава держави; Запорозька Січ; козацьке самоврядування; звичаєве право; Військова рада; козацька старшина.

Hutiv B.I. The election of the koshovyi otaman as an institution of cossack democracy: a historical and legal analysis

The article examines the historical and legal nature, genesis, and evolutionary stages of the formation of the institution of electing the Koshovyi Otaman. The author establishes that the development of this institution was inseparably connected with the evolution of Cossack self-government, which was based

on the combination of military organization, customary law, and mechanisms of direct democracy. Based on a wide range of legal and historical sources as well as modern historiography, it is demonstrated that the Koshovyi Otaman performed multiple functions – military, administrative, judicial, and diplomatic – yet his powers remained limited by norms of customary law, the authority of the community, and accountability to the General Military Council.

It is clarified that in the 16th–17th centuries the elective nature of the otaman's authority had an explicitly republican character: the otaman was elected annually, could be removed before the end of his term, and all important decisions were adopted exclusively at the council with the participation of the entire Cossack community. The author substantiates that the electoral principle served as the main legal instrument for controlling power, preventing the concentration of authority in the hands of a single individual, and ensuring balance between military discipline and democratic traditions. It is shown that the Cossack electoral procedure had not only a political but also a profound legal meaning, as it was perceived by the community as an act that generated legal consequences and defined the legitimacy of the otaman's authority.

Furthermore, the article investigates the transformational processes of the 18th century, which testify to the gradual narrowing of democratic foundations within Cossack governance. The author establishes that this period saw the concentration of power in the hands of the senior Cossack elite, the strengthening of oligarchic tendencies, the emergence of the practice of a “permanent” otamanship, and the actual abandonment of annual elections. Particular attention is devoted to the political activity of Petro Kalnyshevskiy, during whose tenure, as clarified, features of authoritarian leadership became evident, demonstrating the progressive shift from a collegial system toward a personalistic model of governance.

The article proves that these processes were the result of internal socio-economic changes, external political pressures, and the senior officers' desire to consolidate their influence within the administrative structure. It is shown that, despite these shifts, the ideas of electoral legitimacy and limitations on power remained important elements of Cossack political culture and legal tradition.

Key words: Koshovyi Otaman; head of state; Zaporizhian Sich; Cossack self-government; customary law; General Military Council; Cossack senior officers.

Постановка проблеми. Феномен виборності кошового отамана є одним із найхарактерніших елементів політико-правової культури Запорозької Січі. На відміну від монархічних або спадкових моделей влади, що панували в більшості європейських держав тієї епохи, запорозьке право ґрунтувалося на ідеї колективної волі, прямої демократії та безумовної підконтрольності керівника військово-адміністративної організації загальній раді товариства. Саме тому вибори кошового отамана виступають ключем до розуміння правової природи козацького самоврядування, його механізмів стримувань і противаг, ролі громади та вкорінених традицій корпоративного управління.

Процедура обрання отамана не обмежувалася лише актом голосування. Вона включала складну звичаєву підготовку, ритуальні дії, оцінку моральних, військових та управлінських якостей кандидата, а також обов'язкове схвалення з боку всього товариства. Саме ця багатоскладова система забезпечувала неперервність влади при збереженні її колегіально-демократичного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становлення, природи та функцій владних інститутів українського козацтва досліджувалися широким колом українських учених, серед яких фундаментальні праці В. Антоновича, Д. Яворницького, В. Голобуцького, В. Щербатюка, Ю. Сокура, Ю. Орищенко, О. Зайцева, В. Семенова, В. Смоля, В. Степанкова, Б. Сушинського. Персонологічні аспекти влади висвітлено в роботах Ю. Шовкуна й у збірнику «Петро Калнишевський та його доба», а також у праці І. Коляди та Є. Биби про Івана Сірка. Доповнюють картину дослідження Ю. Мицика щодо дипломатичної діяльності старшини, праця Г. Коцура про соціально-економічні чинники розвитку Січі, монографія М. Кириченка про політичний устрій XVIII ст. та праці М. Бедрія і Ф. Кокошка, які розкривають звичаєво-правові засади функціонування козацької влади.

Метою статті є комплексне історико-правове дослідження інституту виборності кошового отамана як фундаментального елементу політичної та правової системи Запорозької Січі. У рамках цієї мети здійснюється аналіз звичаєво-правових засад процедури обрання, з'ясування реального

обсягу владних повноважень кошового отамана, виявлення механізмів обмеження його влади та форм контролю з боку козацької громади, а також простеження трансформації виборчої системи упродовж XVI–XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Як слушно зазначає В. Антонович, провідна ідея нації може найширше і найкраще виявлятися під час самостійного життя нації [1, с. 17]. Саме козацтво стало виявом природного прагнення українського народу до самоврядування, оборони своєї землі та віри. У межах Запорозької Січі вперше за довгий час з'явилася форма самостійного життя, у якій українці мали власний військово-адміністративний устрій, демократичні вибори кошового отамана та старшини, власні закони, символіку та традиції. Саме тут “провідна ідея нації” – ідея свободи, рівності, гідності та спільної відповідальності – набула реального державотворчого змісту.

Процес українського правотворення відбувався безперервно та має тисячолітні традиції. Важливу нішу в ньому зайняла Запорозька Січ. Наукові пошуки засвідчують дієвість її правової системи. Подальші дослідження дедалі більше обґрунтовуватимуть, що навіть за відсутності в деякі періоди української національної держави розвиток права в українських землях не припинявся, а у свідомості населення зберігалися праводержавницькі традиції [2, с. 53].

Проблема появи та формування українського козацтва і донині є дискусійною як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Як зазначав В. Смолій, причини, що зумовили це явище, мали комплексний характер. До них належать економічні, політичні, військово-стратегічні чинники [3].

Інтенсивний процес «покозачення» українських громад відбувся у другій половині XV та на початку XVI ст., переважно серед тих, хто був незадоволений ситуацією в польсько-литовській державі. Це становило загрозу для польського уряду. На нових землях, особливо в Наддніпрянщині, утворилася особлива козацька спільнота. Козаки об'єднувалися в громади і вирішували всі важливі питання на загальних радах. Соціальний та національний склад козацтва був досить різноманітним. Зокрема, у 1552–1554 рр. український магнат Дмитро Вишневецький (відомий як Байда) об'єднав окремі групи козаків і створив Запорозьку Січ на острові Мала Хортиця. Ця унікальна військова формація поділялася на 38 військових підрозділів, відомих як курені [4, с. 84].

Ця військово-політична структура, що діяла в XIV–XVIII століттях, поєднувала принципи прямої демократії, звичаєвого права та суворой військової дисципліни, створюючи самобутню модель самоврядування, яка вирізнялася на тлі тогочасних європейських і сусідніх державних систем [5, с. 23]. За словами М. Слабченка, суверенність Запоріжжя виразно виявлялася у стосунках його людности до своїх Вольностей. Саме поняття «Вольности» значило волю козацтва розпоряджатися землею, встановлювати відносини користання нею, і права власності, на яку належало тільки козацтву. Запоріжжя було військовою державою, що в своєму житті керувалася військовим правом, поза межами здійснювала його так само, як і всяка інша держава, обмежено, приневолена вважати на право тої держави, що не припускала «во внутренняя своя» інших прав [6, с. 148].

Запорізька січ у своєму складі, мало два поділи – військовий і територіальний. У військовому відношенні запорізька громада поділялась на тридцять вісім куренів; в територіальному – спершу на п'ять, а потім на вісім паланок [с. 157]. Запорозькими козаками була створена чітка структура державних інституцій, що мала ознаки поділу на законодавчу, виконавчу та судову гілки влади. Така система органів державної влади була взята за основу Б.Хмельницьким під час формування новоствореної української держави. Розвиток господарського життя на землях запорожців у XVII та особливо у XVIII ст. вимагав існування відповідних органів управління. Такими органами і стали державні інституції, що були створені запорозькими козаками [8, с. 5-6].

Адміністративне й військове управління краєм зосереджувалось в руках старшини, яка виходила з середовища заможного козацтва. Старшина поділялась на кошову, або військову, паланкову, військових служителів і курінних отаманів. До складу військової старшини входили кошовий отаман, писар, суддя і осавул [9, с. 71].

Найвищою посадовою особою був кошовий отаман. Б. Сушинський зазначає, що це козацький офіцер, який, по суті, був комендантом Запорізької Січі [10]. Як глава держави він був головним військовим, цивільним, судовим і навіть духовним начальником Запорожжя. Кошовий отаман видав військовим скарбом, репрезентував військо у відносинах з урядами інших країн, призначав похідну, наказну й паланкову старшину, затверджував судові вирoki. Кошовому отаманові належало право остаточного вирішення питань, пов'язаних з прийомом козака до товариства та звільненням його з війська, а також з розподілом за куренями земель, річок, угідь, царського жалування, провіанту, військових прибутків і здобичі тощо [11, с. 155].

Проте, як справедливо стверджує М. Бедрій, навіть кошовий отаман, який зосереджував у своїх руках військову, адміністративну, судову та духовну владу, не міг завадити січовій демократії, оскільки цьому перешкоджали такі традиції, як щорічне переобрання кошового отамана та діяльність представницького органу козацтва – загальної військової ради. На рівні паланок і куренів також діяла козацька рада [12, с. 80]. О. Субтельний зазначає, що у військовий час кошовий діяв як необмежений диктатор, в мирний він був «конституційним володарем» [13, с. 174]

Отож, в усіх найважливіших справах кошовий не міг самовільно приймати рішення. Ці питання розглядалися і приймалися по них рішення на раді – «як громада скаже на раді, так він мусив робити». [14, с. 51] Це підтверджується і тим, що без загальної ради всього запорозького війська кошовий отаман не міг і нічого не мав права здійснювати самостійно. Він не мав навіть права особисто розпечатувати листи на Січ, що були надіслані на його ім'я [13, с. 174]. Д. Яворницький зазначає, що основними чинниками що обмежували владу кошового були звіт, час і рада. Кожен кошовий складав річний звіт перед військовою радою, а за виявлені зловживання міг бути усунутий або навіть покараний смертю [14, с. 139].

Найближчим помічником кошового отамана в справах адміністративного управління був військовий писар, який керував військовою канцелярією. Другий помічник кошового отамана, військовий суддя, керував судовими справами, а на випадок відсутності кошового отамана виконував його обов'язки [9, с. 71].

Ключова звичаєва засада влади кошового – виборність. Кошовий обирався загальною військовою радою з числа досвідчених козаків, часто – колишніх старшин, які мали авторитет [15]. Хоча найавторитетніші козацькі лідери ставали очільниками Запорозького Коша на кілька термінів (зокрема, декілька разів обіймали посаду кошового отамани Іван Сірко, Іван Малашевич, Іван Білицький, Данило Гладкий, Василь Григорович, Яким Ігнатович, Григорій Федоров та Петро Калнишевський) [16, с. 66]. Саме це було беззаперечною гарантією козацької демократії за звичаєвим правом. На рівні паланок і куренів теж були ради, де кожен козак мав право голосу. Ці інститути козацького права були успадковані від вервного права, де віча як демократичні зібрання існували на рівні держави, окремих князівств, міст і сіл [12, с. 80].

Основою виборності кошового отамана був козацький звичай, що виступав фактично єдиним фундаментом політичної організації Січі. Вибірні процедури не фіксувалися у письмових статутах, але функціонували як стійка форма правового регулювання, вироблена практикою та передана поколіннями. Саме ця риса робила вибори не лише політичним актом, але й правовою дією – визнаною, обов'язковою та такою, що породжувала правові наслідки.

Виборність кошового тісно пов'язувалася із правом козацької спільноти на самоуправління. Будь-яка спроба зовнішньої влади втрутитися у вибори отамана розцінювалася як посягання на козацькі вольності: «Ніхто не має права призначати нам, козакам, отамана! Кого захочемо, того й оберемо!» [17]

Отже, правовий статус отамана визначався принципом щорічної виборності – після завершення терміну його повноважень громада могла знову обрати або відхилити кандидатуру. Військова рада виконувала функцію своєрідного парламенту, який мав право контролю та навіть суду над кошовим. Таким чином, влада отамана мала республіканський характер, що виявлялося у рівновазі між владою і свободою, між наказом і порадою, між персональною відповідальністю та колегіальністю управління.

Саме ця система народоправства, спадкоємна від давньоруських вічових традицій, створювала дієвий механізм контролю над владою. Саме завдяки цьому Запорозька Січ зберегла демократичний характер і не перетворилася на військову диктатуру, незважаючи на військовий устрій і сувору дисципліну [2, с. 54].

Справді, демократичний принцип виборності на загальних («чорних») радах своїх старшин з часом розвинувся в ніким і нічим не обмежуване всевладдя (а відтак і свавілля) мас. Адже обране керівництво «християнської козацької республіки», по суті, було заручником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних або ж негативних емоцій козацького загалу і постійно відчувало над собою загрозу втрати не лише посади, а й самого життя [18, с. 19].

У збірнику «Петро Калнишевський та його доба» процес виборів кошового отамана описується наступним чином: «26 грудня, на другий день Різдва, на Січі відбувалася загальна військова рада, де, за усталеною церемонією, формально підтверджувалися повноваження старої старшини на новий строк. Калнишевський вийшов на середину січового майдану, побажав товариству ща-

сливого свята і за звичаєм запитав: «А що, братчики, будемо робити?». Згідно зі звичаєм, козаки мусили тоді назвати імена тих, кого вони хотіли бачити кошовим отаманом і старшиною, котрі порядкували б Кошем упродовж нового року [19, с. 29].

В. Голубицький зазначає, що коли рада вимагала переобрання, старшини клали на землю свої шапки і позначки влади та, дякуючи за виявлене раніше довір'я, покидали коло. Ті, кого обирали, за звичаєм двічі відмовлялися від позначок влади і приймали їх тільки після третього запрошення. При цьому новообраному кошовому отаману козаки тут же клали на голову землю, яку жменями брали просто з-під ніг, «хоч би й багнюка на той час трапилась» Так обиралася вища, тобто військова старшина – кошовий отаман. Курінні ж отамани обиралися не на військових, а на курінних радах [20, с. 171].

Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який безпосередньо спостерігав за організацією козацького управління, описував процедуру обрання кошового отамана наступним чином: «Коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь... далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити всім... і що завжди готовий покласти своє життя за своїх батьків» [21, с. 164]. Таким чином, демократичний виборчий ритуал виступав гарантією рівності всіх козаків перед владою і засвідчував відсутність спадкової чи станової монополії на керівництво.

Отамана вибирали на один рік, якщо він в чомусь провинився, то рада скидала його і до року, а коли справлявся зі своїми обов'язками, то міг бути обраний на наступний термін [13, с. 51]. Як приклад можна навести одного з найславніших кошових отаманів Івана Сірка. Оскільки у запорозькому товаристві він мав заслужений авторитет і пошану козаки дванадцять разів поспіль (а в цілому 15 разів) [22, с. 3] обирали його своїм кошовим отаманом. Проте його й дуже часто позбавляли посади кошового, після чого знову і знову звертались до нього з проханням очолити їхнє товариство, стати їхнім командиром на час воєнного походу [23, с. 9, 12]. Тобто ми бачимо, що правовий механізм виборності працював наскільки, наскільки військові та політичні здібності того чи іншого кошового відповідали потребам спільноти. У правовому вимірі це означає, що влада кошового була договірною, відкритою, невідчужуваною та суворо обмеженою волею Ради, а сам отаман виступав не верховним правителем, а «першим серед рівних», наділеним владою лише на час і для виконання визначених завдань.

У політичному вимірі виборність влади кошового було тим чинником, принципово відрізняло її від імперської моделі. Сам факт самостійного обрання Калнишевського на отаманство без згоди імператриці Катерини II викликав обурення у російських урядовців і став формальним приводом для звинувачень у нелояльності. Проте для запорожців цей акт мав символічне значення – він засвідчував суверенне право Війська Запорозького на власне самоврядування [24, с. 25].

Разом із тим, М. Кириченко підкреслює, що впродовж XVIII ст. ця система зазнала істотної трансформації. «Політичний устрій Запоріжжя переживав процес розгублення демократичних принципів і повільний перехід до абсолютистських форм» — зазначає дослідник. Процес цей виявився насамперед у намаганні замінити виборного кошового на «безсінного», тобто такого, що зберігав владу без часових обмежень. Збереження демократичної процедури обрання залишалося лише зовнішньою формою, «бутафорією», тоді як реальна влада переходила до рук заможної старшини – військової, курінної та паланкової, що утворювала вузьку отаманську корпорацію [25, с. 156].

У цьому контексті Кириченко наводить промовисті документи XVIII ст. Так, у 1756 р. кошовий Григорій Лантух повідомляв графу Разумовського, що курінні отамани постановили «опреділяємьх в Кошевне отамани не только в годъ или в два, либо в три... но и по 10 и боліе в томъ званій безъ смінн бить». Отже, козацьке керівництво фактично вимагало ліквідувати щорічність виборів, властиву давнім демократичним традиціям Січі, і встановити постійне, майже спадкове отаманство. Цей процес означав олігархізацію влади й втрату рівноправності між усіма членами війська, що, на думку автора, знаменувало завершення демократичного етапу розвитку запорозької політичної системи [25, с. 156].

Найвищого прояву ця тенденція досягла в часи кошівства Петра Калнишевського (1765–1775). Кириченко прямо називає його урядування «часом диктатури Калнишевського, який у своїй діяльності спирався на міцну групу великої запорізької буржуазії – отаманську корпорацію». Таким чином, кошовий перетворився на фактичного володаря Січі, обмеженого лише інтересами еконо-

мічно сильного шару старшини. Влада Калнишевського, з погляду Кириченка, мала авторитарний характер, що поєднував військову дисципліну з рисами станової монархії в мініатюрі. Це був перехід від колегіальної системи управління до одноосібного керівництва [25, с. 157].

Висновки. Виборність кошового отамана була не лише політичним актом, а ключовою звичаєво-правовою нормою, яка забезпечувала демократичний характер влади у Запорозькій Січі. Упродовж XVI–XVII ст. виборчі процедури виступали ефективним механізмом контролю над керівництвом, гарантували відсутність спадкової влади, обмежували можливості зловживання та створювали систему рівноваги між індивідуальною владою та колективним управлінням.

Кошовий отаман, попри значний обсяг військових, адміністративних і судових повноважень, залишався представником громади і був залежним від довіри Військової ради, яка могла переобрати його чи усунути в будь-який момент. Саме це формувало республіканський характер влади й забезпечувало сталий баланс між авторитетом та підзвітністю.

Водночас дослідження показують, що у XVIII ст. відбулися суттєві зміни: звуження демократичних засад, накопичення влади у руках старшинської верхівки та поява форм «безсмінного» отаманства. Кульмінацією цих процесів стало посилення особистої влади Петра Калнишевського, що демонструє поступову трансформацію політичної системи від колегіального управління до авторитарної моделі.

Таким чином, виборність кошового отамана була складним, багатовимірним інститутом, який у різні періоди розвитку Січі поєднував елементи прямої демократії, військової дисципліни та корпоративного самоврядування. Її аналіз дає змогу глибше зрозуміти правову систему козацької державності та традиції українського народоправства, які стали однією з основ модерного українського конституціоналізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / післям. М.Ф. Слабошпицького ; комент. О.Д. Василюк, І.Б. Гирича. Київ : Дніпро, 1991. 238 с. URL: <https://spadok.org.ua/books/pro-kozacki-chasy-na-ukraini.pdf>.
2. Щербатюк В.М., Сокур Ю.В., Орищенко Ю.В. Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2020. № 1 (114). С. 53–62. DOI: <https://doi.org/10.33270/01201141.53>.
3. Історія держави і права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О.М. Бандурка, М.Ю. Бурдін, О.М. Головка [та ін.]; за ред. О.М. Бандурки. Харків: Майдан, 2018. 616 с.
4. Історія держави і права України: навч. посіб. / В. Боняк, Д. Селіхов, Ю. Завгородня [та ін.]. Дніпро: ДДУВС, 2024. 208 с.
5. Зайцев О.М. Правовий устрій та порядок Запорізької Січі як унікальне явище української історії. Tavriis'kyi naukovyi visnyk. 2025. № 3. С. 23–28. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2025/3_2025/3_2025.pdf#page=31.
6. Соціально-правова організація Січі Запорізької. Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. 1927. Вип. 3. С. 203–340.
7. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С.В. Кульчицького. Київ: Либідь, 1991. 512 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007560>.
8. Семенов В.М. Особливості управлінських інституцій Запорозької Січі. Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. № 3 (30). С. 188–195.
9. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 415 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0000255>.
10. Сушинський Б. І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть: іст. есе: наук.-літ. вид.: у 2 т. Т. 1, кн. 1–2. 2-ге вид., доповн. Одеса: ВМВ, 2004. 591 с.
11. Козацькі січі (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред.), Т. Чухліб (упоряд.), О. Гуржій, В. Матях, А. Сокульський, В. Степанков; НАН України, Ін-т історії України; Наук.-дослід. ін-т козацтва. Київ–Запоріжжя, 1998. 252 с.

12. Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 pp. XIX ст.) *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2015. Вип. 61. С. 78–86. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Vlnu_yu_2015_61_14.
13. Шовкун Ю.І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2008. 188 с.
14. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / пер. з рос. І.І. Сварника; упоряд., іл. О.М. Апанович; худож. В.М. Дозорець. Львів : Світ, 1990. 319 с.
15. Кокошко Ф.І. Історико-правовий аспект розвитку звичаєвого права. Судово-психологічна експертиза. *Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці: електрон. журн.* 2018. № 6 (17). URL: <https://salo.li/75e568A>.
16. Єфремова О.П. Еволюція правового регулювання конкурсного відбору в системі державної служби України (кінець XV – початок XX століття). *Науковий вісник Сіверщини*. Серія: Право. 2017. № 1 (1). С. 64–71. URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/itstream/123456789/5052/1/%D0%95%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%83%20%D0%B2%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%96%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B8.pdf>.
17. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть: іст. есе: наук.-літ. вид.: у 2 т. Т. 2, кн. 1–2. 2-ге вид., доповн. Одеса: БМВ, 2004. 591 с.
18. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. 368 с.
19. Петро Калнишевський та його доба: документи та матеріали / упоряд. В. Грибовський, В. Мільчев, І. Синяк. Київ, 2009. 432 с.
20. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.
21. Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ: Наук. думка ; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990. 256 с.
22. Мицик Ю. З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року. Україна в Центральній-Східній Європі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 5. С. 558–580.
23. Коляда І.А., Биба Є.В. Отаман Іван Сірко / І.А. Коляда, Є.В. Биба; худож.-оформлювач О.Г. Жуков. Харків: Фоліо, 2012. 121 с.і.
24. Коцур Г. Економічний розвиток Запоріжжя періоду Нової Січі: українська історіографія (1991–2016 pp.) *Часопис української історії*. 2016. Вип. 34. С. 19–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ChasUkr_2016_34_5.
25. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя XVIII ст. Харків: Вид-во Факел, 1931. 186 с.